İnsan Açısından Teknoloji

Vefa Taşdelen

Giriş

İnsanın olduğu her yerde, teknik de olmuştur. Sözgelimi, eski dönemlerde, gemi yapımı, önemli bir teknik uygulama sayılmaktaydı. Aynı şekilde şiir ve tiyatro eserleri yazmak da "tekne" içinde görülüyordu. Sanatı ve zanaatı ifade eden bir kelime olarak "tekne", farklı evrelerden geçerek günümüze ulaştı. Bugün teknoloji dediğimiz her bir durumda, modern bilimin sonuçları varlık kazanmış bir alandan söz ediyoruz. Ve kelime artık eski dönemlerde olduğu gibi "yüksek sanatı" içermiyor.

Dijital teknoloji, günümüzde hayatın yeniden tanımlayacak konuma gelmiş: Çalışmayı, seyahat etmeyi, okumayı, yazmayı, iletişimde bulunmayı, eğlenmeyi, oynamayı, dostluğu, muhabbeti, eğitimi, öğretimi… 80'li yıllarla birlikte adından söz ettirmeye başlayan bilgisayar teknolojisi, 90'lı yılların ikinci yarısında internet teknolojisiyle buluşunca yeni bir düzen ortaya çıkmış. Her birimiz, sessizce ve fark ettirmeden gerçekleşen bu devrimin tanıklarıyız. Her teknolojik buluşta bir bütün olarak kültürü etkileme ve dönüştürme gücü yoktur. Dijital teknoloji, öyle bir kültürdür ki, neredeyse insanoğlunun yazıdan sonra bulduğu en etkili araçlardan biridir. Onun insan dünyası açısından anlamı sadece bir araç gereç olması değil, kültürü etkileyen, yoğuran, dönüştüren bir kültür de olmasıdır.

Yapay zekâyı temele alan dijital teknoloji, teknolojinin ulaştığı en ileri aşama olarak görülebilir. Bu haliyle, bakıldığında kılcal damarlarıyla dünyayı sarıp sarmalamış gibidir. Teknoloji artık belirli makinalarla, sanayi uygulamaları ile sınırlı değildir; yapay zekâ hayatın her alanını yönetir duruma gelmiştir. Teknolojiyi teknolojinin emrine sokmak olarak nitelendirilebilecek bu durum, yaşam alanlarının programlandığı bir yazılıma, rafine olmuş, simgeleşmiş, kodlanmış, soyutlanmış bir dünyaya dönüşmüştür. Akıllı teknolojiler, geçen yüzyılın hantal, kaba, ağır teknolojisinden farklıdır. Sanki hem var, hem yok gibidir; ama bu rafine olmuş teknoloji, o kadar güçlüdür ki, bize nerdeyse dünyanın elimizin altında olduğu duygusunu verebilmektedir. Dijital teknoloji, farklı bir ontoloji sunuyor bize; evren giderek bir yazılıma dönüşüyor. Kitap bir yazılıma, sistem bir yazılıma, fabrika bir yazılıma, banka bir yazılıma, uçak bir yazılıma, hastane bir yazılıma, ameliyatı yapan robot bile bir yazılıma dönüşüyor. Yazılıma, yani bilginin kodlanmasına, nesneye aktarılmasına. Dünya ve dünya içinde olan her ne varsa, sisteme yüklenmiş; ulaşamamak, erişememek, görememek durumu söz konusu değil. Okyanusun dibinden uzayın derinliklerine kadar, hemen her yerden görüntüler alabiliyoruz. Dijital teknoloji, mesafe kavramını yeniden tanımlıyor; iletişim ve

ulaşımı gerçeklik duygusunu sarsan bir zeminde ele alıyor. Açıyor, ifşa ediyor. Büyük patlama deneyi ile yaratılışın sırrına yolculuk yapmak isteyen merak, "kitap"ın başka sayfalarını da çeviriyor, "okuma"nın başka boyutlarına da açılıyor.

Teknolojinin; varlığı, bilgiyi, değeri yeniden tanımladığı günümüzde, Farabî'yi, İbn Arabî'yi, İbn Haldun'u, Rousseau'yu, Heidegger'i hatırlamakta fayda var. Soru şudur: Peki, neler oluyor, neredeyiz, nereye doğru gidiyoruz? İbn Haldun "bedevî insan"ın şecaatini, cesaretini, adâletini, güvenirliğini, kanaatini, kendine yeterliğini yüceltirken medenî olan konusunda tereddüdünü belirtmişti (İbn Haldun, 1988: 309, 314, 316). Medenî varoluş, sergilediği gevşeklikle ahlakı, adâleti, erdemi zayıflatan bir nitelikteydi. Bu bakış açısı *Mukaddime*'de giderek bir medeniyet eleştirisine dönüşür.

İbn Haldun'un medeniyet eleştirisi Rousseau'da da tekrarlanır. Onun sorusu da, bilim ve sanatlardaki ilerlemenin, ahlakî bir ilerleme doğurup doğurmayacağı yönündedir. "Bilim ve sanatlardaki ilerleme insanı ahlaklı kılar mı, yoksa onu kendinden, kendi doğasından koparacak bir nitelik mi taşır (Rousseau, 1989: 11). İşte araştırılacak şey! Rousseau, medeniyetin inşa ettiği, aynı zamanda medeniyeti inşa eden unsurların, yapmacık/sun'i bir şey olduğu ve öncelikle insanı kendi doğasından kopardığı yönünde bir görüşe sahiptir. Medeniyet dediğimiz davranış biçimleri, yapmacık ve insan doğasını bozan niteliktedir. Bu da ona mutsuzluk getirir, onu kendisine, kendi doğasına, kendi çevresine, yani iyiye, erdeme ve mutluluğa yabancılaştırarak yapay bir dünya içine sokar. Medenî davranış biçimi, yapay ve kurgudur. Asıl olan doğaya uygun yaşayabilmektir. Doğaya uygun olmak iyiliğe, erdeme ve mutluluğa yakın olmak demektir.

Bugün sorun, İbn Haldun ve Rousseau'nun bıraktığı yerdedir: Teknoloji insanı ahlaklı ve mutlu kılar mı? İbn Haldun ve Rousseau'nun tartıştığı, medeniyet ve medeniyet unsurları ile insan ahlakı arasında nasıl bir ilişki vardır? Teknoloji, insan doğasına nasıl yansır, dış doğaya nasıl etki eder?

(1) İnsan İçin Teknoloji

Daha önce bir sempozyum bildirisinde şu soruyu sormuştuk: "Teknolojiyi üreten doğa bilimleridir. Fizik ve kimya matematiğin de katkısıyla teknolojinin hareket noktasını oluşturmaktadır. Peki, sosyal bilimler teknolojinin neresindedir? Sosyoloji, psikoloji, tarih, edebiyat, felsefe, sosyal dünyayı ele alan bu çalışma alanları, teknolojinin neresinde, hangi noktasında bulunurlar? Pasif bir tüketici olmanın ötesinde teknolojiye sağlayabilecekleri bir katkı var mıdır?"

Siber teknolojinin kılcal damarlarıyla dünyamızı binlerce kez sarıp sarmaladığı günümüzde sosyal bilimcilerin teknoloji üzerinde düşünmeleri her zamankinden daha gerekli görünüyor. Onun üzerinde düşünmek, öncelikle onu yeniden üretmek, geliştirmek anlamı taşımıyor, zira sosyal bilimlerin bu tür bir kudreti olmadığı açık; teknolojiyi doğa bilimleri üretiyor. Ancak bu üretim yine de insan dünyası içinde, insan tarafından ve yine insana yönelik yapıldığı için siber teknolojinin içinde insanı doğrudan ilgilendiren yönler var; öyle ki, hayatımızın her anına ve her alanına sirayet etmiş bir uygulamadan söz ediyoruz. Tabii ki, onun üzerinde düşünmek, neler olup bittiğini anlamaya çalışmak, teknolojiye bir anlam boyutu eklemek, onu etik düzeyde ele almak, kültür dünyasının anlamlı ve uyumlu bir unsuru haline getirmek giderek daha önemli görünüyor. Zira teknik her durumda bir araçtır; ona kendisini anlamlandıracak bir bakış gerekir. Etik sorun, aracın amaç, öznenin nesne haline

gelme riskidir. Bu durumda teknoloji insanın bir aygıtı olma durumuna yükselmez, insan teknolojinin bir aygıtı olma durumuna düşer. Burada nesnenin kendisi değil, nesneye yüklenen anlam ve değer öne çıkar; nesnenin kullanım biçimi ve niyeti öne çıkar.

Teknoloji, bir aygıttır. "Aygıt", kendi başına iyi ya da kötü değildir; o bir "araç", bir "nesne" olarak öznenin kullanım niyetine göre nitelik kazanır. Asıl olan aygıtı üretmek değil, ona anlam verecek, onu yaşam kültürüne aktaracak bilinci yetiştirebilmektir. Nurettin Topçu, ahlakın ve değerin teknolojiyi öncelemesi gerektiğini, aksi halde teknolojinin insanlık için bir felaket olabileceğini belirtmişti (Topçu,1998: 19). Hedef, teknolojinin kendisi değil, insandır; toplum, teknolojiyi üretmeden, onu kullanacak ve anlamlandıracak şahsiyeti yetiştirebilmelidir. Bu durumda sosyal bilimler dijital nesneyi değil, onu üreten ve kullanan bireyin yetişmesine katkı sağlayabilir; değer ve duygu sahibi, Kant'ın ifadesiyle kendisi için ölçüt (*maxim*) üretebilen özerk (*autonom*) bir varlık olarak, aygıtı kullanacak bireyin yetişmesi konusunda etkin olabilir. Teknoloji, öznenin "eli altında" olan bir nesne olarak, öznenin amacına ve niyetinde göre yönelim kazanacaktır.

"El-altında-varlık", Heidegger'in *Varlık ve Zaman*'da kullandığı bir kavramdır (Heidegger, 2008: 105). İçinde bilinç olan, anlam ve değer katan, araç gereç üreten anlamında "orada-varlık" (*dasein*), aynı zaman bu özelliği ile bir varoluş da üretir. Onun "varoluş"u bitkinin, hayvanın, nesnenin "var oluş"udan farklıdır. Orada-varlık, kendi varoluşunu üretir; bakar, görür, seçer ve eyler. Onun dünya içinde bulunuşu, dünyayı anlamlandırması, diğer bilinçlerle ilişkisi, diğer nesnelerle birlikte varoluştur. "Birlikte-varlık", bir yandan bilinç varlığı ile, diğer *dasein*'larla ilişki şeklinde kendini gösterirken bir yandan da varoluş sahibi olmayan varlıklarla ilişkisi biçiminde ortaya çıkar. Bu ilişki biçiminde varoluşun sahih yapısı yitebilir. Varoluşun sahih yapısını yitirmesi, kişinin bir şahsiyet varlığı olmaktan çıkarak bir nesne varlığa dönüşmesidir; nesneleşmesi ve nesneleştirmesidir. "Bilirlikte-varlık"ın bir varoluş biçimi vardır: ya kendi varoluşunu sahih bir düzlemde sürdürür, diğer bilinç varlıkları ile bir şahsiyet temelinde ilişki kurar, ya da onları nesneleştirir; onları nesneleştirirken kendisi de nesneleşir. Kant, "insanı her durumda bir amaç olarak gör" derken, etik bir ilke olarak nesneleşmeye ve nesneleştirmeye karşı bir bilinç engeli oluşturur. Özne konumunda, nesne insanın elinin altındadır, ancak nesneleşme durumunda kendisi de bir nesne olur, hatta nesnenin elinin altına girer. Bu durumda eşya, yani el-altında-varlık, kendi aslî varlığıyla kendini göstermez, saklar. Bu durumda bir "araç" olmaktan çıkar, giderek amaç konumuna doğru yükselir. Özne, eşya ile ilişkisinde, kendi konumunu kaybederek varoluşun otantikliğini yitirir.

İnsan, değer üreten ve değerle yaşayan bir varlıktır. Denilebilir ki, o, araç gereç üretmeden değer üreten bir varlıktır. Onun yeryüzünde bulunuşu, nesnelerle ve hayvanlarla ilişkisi, belirli değerler çerçevesinde gerçekleşir. Bir zamanlar Anadolu köylüleri, kendi üzerlerinde hayvanların da bir hakkının olduğunu; onlara eziyet edilmemesi, fazla çalıştırılmaması, fazla yükletilmemesi gerektiğini söylerler, bu konuda bir anlayış dillendirirlerdi. Dikkatle bakıldığında, okuma yazma bile bilmeme ihtimali olan bu insanların, varlığa ilişkin açık bir anlayışlarının bulunduğu görülebilir. Hayvanların hakkının kendisine geçmesini istemeyen halk zihniyeti, sahici bir varoluş tutumu sergilemekte, kendi özne konumunu sömürüye ve yağmalamaya dönüştürmeden, etik çerçevede konumlandırabilmektedir.

Benzer şekilde insanın teknoloji ile olan ilişkisi, belirli değerler çerçevesinde ortaya çıkmadığında, bir anlam yitimi yaşanacak; eşyaya, araç gerece, insana verilen anlam dönüşüme uğrayacak, bu da insan olma değerinde bir düşüş oluşturacaktır. Burada sahih olan tutum, öznenin kendi konumunu kaybetmemesi, nesne ile olan ilişkide kendisini nesneleştirmemesi, araçsallaştırmamasıdır. Bu, insanın değerini, ürettiği ve tükettiği teknolojiye göre değil, yüksek erdem ve insanlık değerlerine göre ölçen bir anlayış olacaktır. Bu zihniyet biçiminde, temelde olan şey, insanın değer üretmesi ve değer yaşamasıdır. Bu değer de en belirgin şekilde insanın insana, insanın bitkiye, insanın hayvana ve nesneye karşı olan tutumunda ortaya çıkar. Teknolojinin bir silah ve sömürü aygıtı haline gelmesi durumunda, insanın özneleşmesi değil nesneleşmesi söz konusu olur. İlerilik ve gerilik kavramlarının yeniden tanımlanmasını gerektirecek bir hususdur bu. İlerilik, insanın kendisi, diğer insanlar ve doğa ile uyumu ve iyi ilişkisi demektir; kendisini nesneleştirmemesi, başkasını nesneleştirmemesi, doğayı bir sömürü alanına dönüştürmemesi demektir. İleriliği ve geriliği tanımlayan şey, bilimin ve teknolojinin üretilmesinden daha çok, bilim ve teknolojinin kullanım biçimidir ve bu her zaman etik bir çerçevede, sosyal bilimlerin kendisine ilgisiz kalamayacağı bir biçimde ortaya çıkar.

Teknoloji doğa karşısında insanı donatan ve güçlendiren bir aygıttır; bir kültür üretimi olarak temelinde böyle bir iyi niyetlilik vardır. Teknoloji ve doğa dengesinin hassas bir konu haline geldiği günümüzde, doğayı yıkmadan nasıl kültür üretilebileceği hususu, temel bir sorun olarak öne çıkmaktadır. Kültürün tanımı doğadan ayrılmak, teknolojinin tanımı doğa karşısında insanı güçlendirmektir. Gelinen bu noktada kültürün doğayı yıkan değil gözeten ve muhafaza eden bir nitelikte olması gerekir. Medenî davranış biçimi, ileriki zamanlarda belki de doğaya en az zarar vermek, doğayı en az tüketmek olarak tanımlanacak, bu durumda kültür ve doğa arasında hassas bir denge oluşacaktır. Teknoloji karşısında insanın araçsallaşması, doğanın araçsallaşması, teknolojinin kendi araç konumunun dışında bir mecraya girmesidir. Bunun sonucunda şu söylenebilir: Bugün bize gerekli olan daha çok teknoloji değil, daha çok anlamdır; teknolojinin daha çok anlamlandırılması ve kültür dünyasına katılmasıdır.

(2) Gören ve Gözeten Varlık

İslam düşüncesinde insanın "halife-varlık" olduğu yönünde bir anlayış vardır. Sözgelimi, İbn Arabî, insanın varlık içindeki konumunu tanımlarken, "halife" kavramını kullanır. Kavram İbn Haldun'da da geçer (İbn Haldun, 1988: 107). Bu varlık biçimi, kozmolojik hiyerarşi içinde ortalarda bir yerde bulunur. Kendisinin altında hayvanat, nebatat ve maddi varlıklar, üstünde ise manevi âlem yer alır. İnsanın varlık yapısında, yeryüzünde bulunuş biçiminde, ruh ve beden, manevi ve maddi olan bir arada bulunur. Bu temsil yeteneği, onu halife-varlık haline getirir. Arabî şöyle der: "İşte sözü geçen bu mahlûka *insan* ve *halife* adı verildi. Bu isimle anılmasının sebebi ise yaratılışındaki topluluktan ve hakikatlerin bütününü inhisarı altına almasından dolayıdır. İnsan, Tanrı katında bakan bir gözdeki bebek gibidir. Ve görmek sıfatı ile tabir edilmiş olan mahlûk odur. İşte bundan dolayı ona *insan* denildi. Çünkü Tanrı mahlûklarına insan ile nazar kıldı ve onlara rahmet eyledi. […] O, iki ciheti birleştiren ayırıcı bir varlıktır. Âlem onun vücuduyla tamam oldu. Bu itibarla o, âleme nazaran yüzüğün kaşı gibidir. O, Padişahın hazineleri üzerine vurduğu mührün nakşına mahal oldu. Bundan dolayı ona *Halife* adı verildi. Mühür hazineleri koruduğu gibi Tanrı mahlûklarını da o Halife korur. Padişahın mührü o hazineler üzerinde bulundukça onları açmaya kimse cesaret edemez. Ancak onun izniyle açılır. Şu halde Tanrı âlemi korumak hususunda Âdemi kendine halife kıldı. Bu hale göre insan-ı kâmil var oldukça âlem daima

korunmuş olacaktır" (İbn Arabî, 1981: 4-5). Onun iradesi varlığa hükmetme şeklinde değil, varlığı muhafaza etme ve gözetme şeklinde tecelli eder. Bu durum, "halife" sıfatının bir gereğidir.

Birlik (*vahdet*) olarak algılanmasının sonucu, varlığa verilen anlam da farklılaşır. Varlığı bilmenin, varlıkla kurulan ilişkinin anlamı ve içeriği de başkalaşır. Bu durumda bilmek, bütüncül istence yapılan bir yolculuk haline gelir; bir keşif ve okuma biçimine dönüşür. Varlıkta yaşamak, varlıkla yaşamak, bilinci varlığa yabancılaştırmaz. Kişi varlıkla birleşir, varlıkla bütünleşir, varlıkla varlıklanır. Bu durumda bilmek egemenlik talebine, egemenlik de yağmalama ve sömürü biçimine dönüşmez. "Birlikte-varlık", yalnız beraber varolmaya değil, "birlik-te-varlık"a, bütüncül istençte varolmaya dönüşür. Bütüncül istencin avucunda var kılan, gören, gözeten ve muhafaza kılan bir varoluşta, eşya kendi yerinde, özne kendi yerindedir. "Eşyanın hakikati"in olası anlamlarında biri de, "kendi yerinde olması"dır. Bu, Farabî'nin "adâlet" tanımına uygundur. Buna göre adâlet, insanın ve nesnenin kendi yerinde olmasıdır (Farabî, 1974: 49). Gören ve gözeten varlığın yeryüzüne bağlanışı, aşkın olanın tanıklığında, bir sorumluluk bağı çerçevesinde, varlığı "görme", "gözetme" ve "muhafaza etme" şeklinde gerçekleşir; bu da onun aslî konumu ve "kendi yeri"dir.

Sonuç

Teknoloji, erişmiş olduğu hızla başımızı döndürüyor. Gelecekte neler olacak, nelerle karşılaşacağız; bunu şimdiden kestiremiyoruz, tıpkı on yıl önce bugünü kestiremediğimiz gibi. Dijital teknoloji her gün bizi şaşırtmaya devam ediyor. Sahip olduğumuz deneyim, bize hayal edilemeyeni sunuyor. Belli ki, dijital teknoloji, giderek daha çok zekâ yüklenmiş aygıtlarla karşımıza çıkacak karşımıza ve bizi daha çok şaşırtacak. Sorun şudur: Özne ona ne kadar anlam verebilmekte, onu ne kadar kültür dünyasının bir parçası haline getirebilmektedir? Ölçüt, iç ve dış doğayı bozmaması, yozlaştırmaması ve yağmalamamasıdır. Teknolojinin doğası bozulup özne konumuna yükselirse, o zaman, öznenin eli altından çıkmaya, hatta onu eli altına almaya da başlar. Bu durum, insanlık için trajik sonuçlar doğurabilir.

Bugün teknoloji insanı özneleştiriyor mu, yoksa nesneleştiriyor mu? Bu soru karşısında bir genellemeye gitmek yanıltıcı olabilir. Soruya her bir birey, teknoloji ile olan ilişkisi ve deneyimi çerçevesinde bizzat cevap verecektir. Bireyin teknoloji ile olan ilişkisi her şeyden önce bir eğitim ve terbiye işidir. Teknolojiyi üretecek ve kullanacak özneyi yetiştirmek, nesnenin kendisini üretmekten daha önemlidir. Bu aynı zamanda üretilen teknolojinin insanı öncelemesi, insan yararını hedeflemesi anlamına da gelir. Eğitim özdenetimi ve bireyin özerkliğini sağlamaya yöneliktir. Bu şekilde teknoloji ile olan ilişkisini dışarıdan bir otorite değil, kendisi biçimlendirebilecek, kendisi anlamlandırabilecektir.

Peki, durum gören ve gözeten varlık açısından nedir? Tabiat onun da eli altındadır; onun faydasına da sunulmuş, onun kullanımına da verilmiştir. Onun elinin altında olmak, bir yabancının, bir zalimin, bir müstemlekecinin, bir hırsızın elinin altında olmak gibi değildir; soğuk bir demirin, bir kamçının altında olmak gibi de değildir: şefkatin elinin altında olmak gibidir, merhametin elinin altında olmak gibidir, ölçünün ve ahengin elinin altında olmak gibidir. Bu sahih varoluş durumunda özneden nesneye doğru yansıyan sıcak bir varoluş akışı vardır; Rilke'nin bir mısraında dile getirdiği gibi: bu dokunuşla, nesneler daha önce hissetmedikleri bir yaşantıyı içlerinde hissetmeye başlarlar, öyle ki, neredeyse nesne olmaktan çıkarlar ve varoluşa karışıp giderler.

Kaynakça

Farabî (1974). *El-Medinetü'l Fâzıla*. Çev. Nafiz Danışman. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı yayınları.

Heidegger, M. (2008). *Varlık ve Zaman*. Çev. Kaan H. Öktem. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi yayınları.

İbn Arabî (1981). *Fusûs ül-Hikem*. Çev. M. Nuri Gençosman. İstanbul: İstanbul Kitabevi.

İbn Haldun (1988). *Mukaddime I*. Çev. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Rousseau, J.-J. (1989). *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*. Çev. Sebahattin Eyüboğlu. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Topcu, N. (1998). *Kültür ve Medeniyet*. İstanbul: Dergâh Yayınları.